

ПИСЬМОВА УГОДА КРИМСЬКИХ ХАНІВ ІЗ ЗАПОРОЗЬКИМИ КОЗАКАМИ 1624 РОКУ: ПРИЧИНИ УКЛАДАННЯ, ЗМІСТ ТА НАСЛІДКИ

Нові історичні реалії ХХІ ст., в яке Україна увійшла незалежною державою, новітні тенденції в політичному житті української держави вимагають нового осмислення всіх етапів її розвитку, включаючи й відносини з Кримським ханством. Територія Криму входить до складу України, і держава зацікавлена в нових, взаємопродуктивних відносинах з кримськотатарським народом, який після 50-річного вертається на свою землю. Тож важливо осягнути уроки минулого в контексті українсько-кримськотатарських відносин.

Відомо, що гетьман Пилип Орлик у 1710 р. в Конституції Війська Запорозького вперше так узаконив стосунки двох народів-сусідів: "...тісний зв'язок любові єднає козацький народ з Кримським ханством...", треба "...відновити давнє братерство...", щоб надалі сусідні землі, зауваживши це, не пробували зухвалим нападом у спину підкорити собі Україну" [7, с.28]. Запорозька Січ та Кримське ханство завжди були сусідами і не могли обходитися без взаємопроникнення козацької і татарської культур, без різнопланових відносин - побутових, економічних та політичних. Сусідство Кримського ханства підтримувало запорожців у постійній боєздатності, і козаки в різні часи були для Криму і ворогами, і союзниками.

У Конституції України 1996 р. наголошується, що наша держава сприяє консолідації та розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України [5, с.44], у тому числі й кримськотатарського народу. Саме тому важливо, зазирнувши в минуле, розглянути військову союзницьку діяльність українських козаків та кримських татар за чверть століття перед початком Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. Адже в грудні 2004 р. виповнилося 380 років з дня підписання одного з двох відомих історикам письмових договорів (стосовно воєнної допомоги) між козаками та кримськими татарами.

У бурхливі часи середньовіччя сформувалося як військово-політична сила українське козацтво, осередком якого була Запорозька Січ. Саме там формувалися вільні, хоробрі, загартовані люди. В "Історії Туреччини", виданій у 1995 р. в Стамбулі [15, с.285], навіть зазначається, що "козаки були силою, яка підлягала владі своїх вождів і залишалася поза межами впливу Польщі, Росії та Османської імперії". Італієць д'Асколі, який довгий час прожив у Криму, писав: "Козаки такі відважні, що не тільки при рівних силах, а й з 20 чайками не побояться 30 галер падишаха, адже це видно щорічно на ділі" [14, с.193]. А Г. де Боплан писав, що козаки на своїх чайках "за 36 чи 40 годин досягають Анатолії" [2, с.70].

Незважаючи на прийняту Польщею в 1621 р. (під час підписання миру з Туреччиною після Хотинської війни) умову про знищення чайок і заборону козакам виходити в море, запорозькі козаки "сміливо закладали руку у пашу звіра", окутуючи турецькі фортеці мушкетним димом [3, с.380]. Це ускладнювало відносини Польщі з Туреччиною.

На початку 20-х років ХVІІ ст. у самих запорозьких козаків також загострилися стосунки з польським урядом, який вів активний наступ на права та вольності козацтва, на православ'я. Після Хотинської війни, яка принесла козацтву славу, польський уряд не тільки не виконав даних козакам обіцянок, а й не видав належну їм платню та зменшив козацький реєстр. На постійні прохання козаків звернути увагу

на їх "зубожіння" уряд майже ніяк не реагував [10, с.35]. Тому козаки вели власну політику, демонстрували свою незалежність, продовжували походи на Чорне море, здійснювали напади на землі Туреччини та Криму.

Таким чином, Річ Посполита сама спровокувала ці походи козаків за здобиччю: "...мусили вони самі за себе промишляти" [9, с.54]. Турецький султан вимагав від польського короля приборкати козаків, погрожуючи війною (про це свідчать його численні скарги) [16, о 125]. Але козаки вже стали значною суспільно-політичною силою, яка боролася не тільки проти турок і татар, а й проти польсько-шляхетського феодально-кріпосницького гніту. Польський король зазначав з цього приводу: "...по містах і містечках уся влада в руках козаків: захоплюють собі судівництва, закони видають..." [4, с.64]. А польський агент із Стамбула писав: "Вся Русь (українці) є нам таким ворогом..., що воліли б прожити тисячу років з євреями, турками, татарами, ніж один рік з ними" [14, с.208]. Отже, козацьке питання ставало справою не тільки Польщі, а перетворювалося на питання міжнародних відносин держав Східної Європи.

Тим часом, у 1623р., на Запорозжжі гетьманом було обрано М.Дорошенка, учасника Хотинської війни і соратника П. Сагайдачного. У 1623-1624 рр. Михайло Дорошенко разом із козаками здійснив кілька походів на Чорне море. У липні біля 150 козацьких чайок з'явилися перед Стамбулом, спалили Фарос і трохи не взяли арсеналу (турецький флот тоді перебував у Криму) [8, с.189]. Між морськими походами гетьман М. Дорошенко встиг сходити й на Перекоп, зібравши велику здобич. Турецький уряд прийняв пояснення польських послів, що ці походи викликані татарськими набігами, але надалі вимагав, щоб ці напади припинилися. Польський сейм 1624 р. визначив суворі кари для тих, хто буде допомагати козакам чи купувати від них здобич [17, с.190]. Невирішеність козацьких проблем викликала у запорожців невдоволення. Тому в часи протистояння з польським урядом козаки вирішили звернути свою увагу на події, що розгорталися в Кримському ханстві. Львівський канонік Ян Юзефович в 20-х рр. XVII ст. писав, що утиски козаків з боку польського уряду примушували їх "брататися з кримцями" [13, с. 11]. У квітні 1624 р. французький посол у Стамбулі доносив про козацький похід на Кафу в інтересах кримського хана Мехмед-Гірея. А інші загони запорожців здійснили похід аж до столиці Порти, наводячи жах на її мешканців [19, с.156]. Англійські послы у своїх звітах теж писали про те, що декілька полонених турками козаків відповіли, що ці набіги на Порту вони роблять за порозуміння з кримським ханом [9, с.513]. Як же це сталося?

Традиційно кримськими ханами завжди були представники найсильнішого роду Гіреїв. Туреччина, сюзерен Кримського ханства, призначала та зміщувала ханів в Бахчисараї у залежності від своїх інтересів. Хан-вигнанець повинен був слухняно повернутися до Стамбулу, звільнивши місце наступному хану. За роки існування Кримського ханства на престолі перебували 44 хани, а керували вони 56 разів (деякі призначалися не один раз) [11, с.162]. Коли в черговий раз Порта вирішила "поміняти" Мехмет-Гірея на Джанібек-Гірея, непокірний хан вирішив не коритися султану. Він викликав на допомогу свого брата Шагін-Гірея і вороже зустрів нового хана.

Треба віддати належне хоробрості двох братів, які ставилися непокірливо до свого зверхника-султана, відмовилися будувати фортеці на Дніпрі, які б стримували козаків, і навіть виношували плани спробувати зазіхнути на султанський трон [9, с.516]. Ці брати-Гіреї стали ініціаторами нових віянь в українсько-татарських відносинах. У 1624 р. вони звертаються до запорожців з проханням підтримати їх претензії на владу в ханстві. Зневірившись у прихильності польського уряду, козаки погодилися, надали військо й, за свідченням сучасників, відіграли вирішальну роль у перемозі братів над Джанібек-Гіреєм під Кафою [18, с.478] та в їх утвердженні на престолі (Порта на той час сприйняла цю непокору начебто спокійно, бо вела війну в

Західній Європі та не могла відволікатися). А ось козакам довелося виправдовуватися перед польським королем тим, що у війську Шагін-Прея вони опинилися випадково. Козаки казали, що їх занесла до Криму буря, і вони, будучи в біді, не маючи де подітися, пішли на службу до Шагін-Прея. І хан нагородив їх за це щедрими подарунками (їх везли на возах, запряжених буйволами), відправив козаків до Запорожжя із честю, а також відправив з ними додому 700 українських бранців, які знаходились на той час в Криму [9, с.515].

У серпні 1624 р. хан Шагін-Гірей після допомоги козаків писав польському королю Сигизмунду III: "...війська наші за предків наших ходили разом, люде наші до вас, а ваші до нас приїжджали, і ніхто не питав, куди або звідки йдемо; найменшій дитині або вдові убогій не було шкоди" [9, с.516]. Хан висловлює думку, що цю дружбу розбили османи, й заохочує короля до спільної боротьби з султаном (виношуючи плани повернення Кримського ханства до автономії). Кілька разів у листі хан дякує запорожцям: "Дай Боже довге здорове сим трьом стам козаків, що до помочі прийшли, і справуючи ся там, як бажало серце наше нас заступали" [9, с.517]. На зиму хан просив вже 1000 козаків і ще 1000 на Великдень. Військо козаків з рушницями, за словами хана, було йому потрібне для противаги турецьким яничарам. А за те Шагін-Прея обіцяв, що татарами "й курки не буде взято з землі вашої".

За цими намірами зблизитися була реальна основа: і Гіреї, і поляки, і запорожці мали спільного ворога - ногайського мурзу Кантемира, орда якого робила набіги на землі усіх сусідів. Кантемир мріяв звільнитися від зверхності кримського хана і зробитися самостійним ханом, васалом самої Порти. Таким чином, Кантемир був для султана вигідною зброєю в боротьбі з автономічними прагненнями Гіреїв. Порта підтримала Кантемира і звільнила його від залежності кримському хану. Шагін-Прея спробував було повернути Кантемира під свою владу, пішов на нього походом у грудні 1624 р., але Кантемир його переміг.

Польський уряд зайняв нейтральну позицію. Він не наважився надати допомогу Шагіну, побоюючись гніву Туреччини. Тоді Шагін-Прея, ідучи знов походом на Кантемира, по дорозі на Запорожжя уклав із козаками угоду 24 грудня 1624р.: "Я, Шагін-Прея, цар кримський, даємо сей наш присяжний лист козакам запорозьким..., освідчаємо сим листом нашим і присягами, що від мене і від людей наших держави Кримської ніяка кривда і шкода діятися не буде... і від них того ж вимагаю, аби так робило ся. Поки від них не буде якоїсь шкоди, - я поки жив, від нас не має бути, на то присягаю Аллахові й пророкові нашому Магометові - аби я від його полку був відлучений, якби інакше поступив. Поки не буде від них, не буде від нас ніякої злості - на те даємо лист широкий присяжний п. Гетьману, осавулам і всьому війську, аби ви всьому тому вірили... Якби неприятель якийсь заявив ся у пана гетьмана, осавулів, атаманів і всього війська запорозького, я Шагін-Прея, як тільки мене оповістять, з усіма бєями й мурзами маю їм помогати. А як би заявив ся неприятель у мене, мають вони, за оповіщенням від мене, помогати міні згідно з присяжними листами" [9, с.517].

Ця угода була записана паралельно польською і татарською мовами. Таким був перший відомий історикам письмовий трактат козаків із кримським ханом, попередник пізнішого трактату 1648 р., що відіграв таку важливу роль в історії українського народу. Відомий історик-сходознавець, академік А.Ю. Кримський писав, що різні релігійні погляди народів-сусідів не заважали укладанню подібних угод [12, с.415].

Незважаючи на те, що союзницькі угоди з татарами були досить хиткими, запорожці знайшли в цьому союзі нову політичну підставу: їх є кому підтримати. Сучасники відмічали велику активність та енергійність козаків на той час. Невідомий київський кореспондент писав: "...войско запорозкое что часу в силу збирает ся, а як

не слухано было досель так много чолнов морских готовят...к Чорному морю" [9, с.518]. Польському послу Пачаковському, що привіз запорожцям наказ не ходити проти турецького султана, козаки зухвало відповіли, що вони з султаном мирної угоди не укладали [20, с. 164].

Розігруючи татарську карту, запорожці, мабуть, розраховували схилити Варшаву до більшої поступливості стосовно козацького положення. Але польський уряд, навпроти, вирішив приборкати непокірних і влітку 1625 р. спрямував на козаків 30-тисячне військо на чолі з С. Конєцпольским; Проти нього виступили запорожці під керівництвом М. Жмайла [8, с.198]. Кримські татари згідно з угодою повинні були підтримати козаків. Проте Гіреї зберегли нейтралітет. Причина втому, що польський уряд умовив татар не втручатися, пообіцявши заплатити Криму свої двохрічні борги з упоминків.

Запеклі бої між козаками і поляками восени 1625 р. призвели до укладання відомої Куруківської угоди, яка в одному з пунктів передбачала заборону козацьких походів на Крим і Туреччину [19, с.170]. А турецькому султану С. Конєцпольський надіслав листа, в якому заспокоював його щодо козаків, прохаючи лише стежити, щоб татари не возили козакам припаси взимку, інакше вони легко перезимують і навесні знову вийдуть у Чорне море [9, с.541].

Великою несподіванкою для польського уряду був татарський напад, який стався у лютому 1626 р. (орда пройшла тоді аж до Галичини). І хоча орда йшла під проводом Мехмед-Гірея, його брат, Шагін-Прей, запевнив короля в своїй непричетності до нападу. На доказ він прислав Сигізмунду III наказ від турецького султана кримському хану вчинити цей напад [10, с.24]. Порта, очевидно, хотіла посварити союзників й позбавити неслухняних братів-Гіреїв опори, яку ті знайшли серед козацтва. Академік А.Ю. Кримський з цього приводу писав: "Самі польські історики висловлювалися, що "турок держав кримську орду напоготові, як мисливець держить у своїх руках напоготові свору хортів", яку раз у раз може спустити з припону й нацькувати на кого треба. І отож тії хорти - кримці повсякчас могли наполювати для свого пана-турка багату людську дичину з України" [12, с.408]. Назустріч орді вирушили гетьмани С. Конєцпольський, М. Дорошенко, региментар С. Хмелецький та погромили татар. С. Хмелецький з особистою похвалою відгукнувся про "велику зичливість і мужність козацьку" [10, с.31], адже вирішальний бій з ордою під Білою Церквою був рукопашним.

А козаки, яких в ті часи називали "лицарями християнської віри", знову були змушені виряджати до короля послів з проханням річної плати, бо, писали вони, "...ми ніяк не можемо покрити потреб наших... ні на одіж чи амуніцію чи на інші потреби воєнного чоловіка" [10, с.33]. На ці прохання козаки отримали лише обіцянки короля заплатити 10 тисяч золотих нагороди.

Туреччина в той час знову призначила кримським ханом Джанібек-Гірея, а непокірних братів Шагін- та Мехмед-Гіреїв вирішено було скинути. Мурза Кантемир підтримав турецького султана. Султан спрямував у Кафу для підтримки нового хана потужний турецький флот [18, с.494]. Але Мехмед- і Шагін-Прей не бажали відступати з батьківської землі. Вони відправили на Запорожжя Болгар-мурзу за допомогою, нагадавши козакам умови угоди 1624 р. [6, с.151]. М. Дорошенко, який тоді особисто перебував на Січі, вирішив цю допомогу надати. Козакам було обіцяно 100.000 червонців і, що дуже важливо, фортеця Іслам-Кермен (адже вона була побудована на Таваньській переправі й володіння нею було питанням надзвичайної стратегічної важливості) [6, с.154]. Одразу за Перекопом козаки М.Дорошенка були оточені ордами Кантемира, але, збудувавши рухомий табір, вони хоробро оборонялись та ще й просувалися до Бахчисараю упродовж 6 днів [14, с.115]. На жаль, у цьому поході загинув гетьман М. Дорошенко, але козаки все ж таки розбили орду Кантемира, примусивши його втекти до Кафи, та визволили братів-Гіреїв. Сучасник подій, італієць

д'Асколі, писав, що "казаки были приняты очень радушно Шаинъгираемъ и ханомъ. Имъ было дозволено водрузить казацкое знамя, с изображением креста, на стене ханского дворца, как находящагося под их охраной..." [1, с.110].

Втім незважаючи на перемогу братів, татарські мурзи самі забажали собі нового хана, Джанібек-Гірея, призначеного Портою, розраховуючи, що таким чином, можливо, припиняться постійні бої на їх землях. Непокірні брати змушені були втекти з Криму. Іслам-Кермен була передана козакам, які зруйнували її та перевезли звідти на Запорозжя всю артилерію [6, с. 155]. Крім здобичі, кожен козак отримав від Шагін-Гірея по 5 золотих (хан розраховувався грошима, які надійшли йому як упоминки з Московії) [6, с.165]. Шагін-Гірей деякий час перебував на Запорозжжі. До речі, запорожці нехтували зауваженнями короля, що не слід приймати у себе претендентів на будь-який престол [9, с.541]. Козаки відповідали, що на Запорозжя люди завжди приходять вільно й вільно собі йдуть звідти, якої б вони крові не були. Хану навіть було дано дозвіл на кочів'я запорозькими землями, про що свідчить Межигірський літопис [13, с.55].

Польський уряд утримався від покарання за цей самовільний похід та відновлення союзницької угоди 1624 р. між козаками і татарами. Уряд вбачав у цьому втручанні в боротьбу за ханський престол бажання послабити Кримське ханство (про це писали в своєму листі королю і самі козаки) [6, о 163].

Отже, можна зробити висновки, що історія українського козацтва тісно переплітається з історією Кримського ханства. З українсько-татарськими відносинами були пов'язані інтереси практично всіх навколишніх держав. Якщо спочатку стосунки козаків з Кримом характеризувалися суцільною конфронтацією й осмисленої політики як такої взагалі не було, то в середині 20-х - 30-х рр. XVII ст. намітилися спроби відходу від конфронтації (прикладом є вищезгадана угода). Зрозуміло, що в цілому статті першої письмової угоди між козаками та кримськими татарами 1624 р. формувалися досить обтічно, що давало змогу трактувати їх вільно. Втім, було б історично несправедливо вимагати на той час від козаків юридичної довершеності трактату. І все ж таки союзницька угода з татарами означала зростання політичної культури козаків, усвідомлення ними необхідності використання дипломатичних важелів навіть у відносинах з давнім супротивником. Проте вироблення чіткої стратегічної лінії у політиці щодо Кримського ханства виявилось для козаків ще не під силу. Після поразки татар-союзників (братів Мехмед- і Шагін-Гіреїв) понад 20 років не здійснюється жодних кроків для урегулювання стосунків із Кримом у потрібному для України руслі. У ті часи козацтво ще недостатньо усвідомило свою історичну місію як захисника і визволителя українського народу. Початковий досвід відстоювання загальноукраїнських інтересів у взаєминах з ханством залишався невикористаним. Та він не минувся дарма.

Наслідком цих союзницьких відносин було те, що козацький фактор почав розглядатися при розв'язанні міжнародних чи внутрішніх проблем як суттєвий військово-політичний чинник. Запорозжя ставало все сильнішим, і його бажано було мати краще союзником, ніж супротивником.

Козацько-кримськотатарський договір 1624 р. став початковим досвідом укладання довготривалих письмових угод між козаками та кримськими татарами і надав можливість Б. Хмельницькому через чверть століття скористатися цим досвідом для союзницької угоди з Кримом у 1648 р., на початку Визвольної війни українського народу.

Джерела та література:

1. Асколи Э.-Д. Описание Черного моря и Татарин. Составил доминиканец, префект Кафы, Татарин и пр. 1634 г. / Пер. Н. Пименов // Записки Одесского общества истории и древностей. - Одесса, 1901. - Т. XXIV. - С. 89-180.
2. Боплан Гійом Левасер. Опис України. - Львів, 1990. - 115 с.

3. Величко С.В. Літопис. - К., 1991. - Т. 1. - 642 с.
4. Воссоєднання України с Росією: Документи і матеріали в 3-х томах / Под ред. П.П. Гудзенко, А.К. Касименко і др. - М., 1953. - Т. 1. - 559 с.
5. Конституція України. - К., 1996. - 55 с.
6. Мемуари, що стосуються до історії Южної Русі. - Вип. 2 (I пол. XVII ст.): Евлашевський, Я.Собеский. Походи 1625 г. і 1628 г. / Пер. К. Мельник; ред. В. Антоновича. - К., 1896. - 439 с.
7. Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького // Слюсаренко А.П., Томенко М.В. Історія Української Конституції. - К., 1993. - С. 25-37.
8. Голобуцкий В.А. Запорожское казачество. - К., 1957. - 357 с.
9. Грушевський М.С. Історія України-Русі. - К., 1995. - Т. VII. - 627 с.
10. Грушевський М.С. Історія України-Русі. - К., 1995. - Т. VIII. - 635 с.
11. Дюличев В.П. Рассказы по истории Крыма. - Симферополь, 1998. - 286 с.
12. Кримський А. Твори в п'яти томах. - Т. 4.: Сходознавство. - К., 1974. - 640 с/
13. Львов Л. Отношения между Запорожьем и Крымом. - Одесса, 1895. - 60 с.
14. Мицик Ю., Плохій С., Стороженко І. Як козаки воювали. Історичні розповіді про запорозьке козацтво. - Дніпропетровськ, 1991. - 302 с.
15. Сергійчук Б. Новітня турецька історіографія про українське козацтво // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості: Матеріали Міжнародної наукової конференції. - К., 1997. - С. 285-289.
16. Сергійчук В.І. Іменем Війська Запорозького. - К., 1991. - 251 с.
17. Серчик В.А. Речь Посполитая и казачество в I четв. XVII в. (Россия, Польша и Причерноморье в XV - нач. XVIII вв.). - М., 1979. - 392 с.
18. Смирнов В. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII в. - СПб, 1887. - 778 с.
19. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. - Т. 2. - К., 1990. - 558 с.
20. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. - К., 1997. - 311 с.